

O'ZBEK VA TURK TILLARI LEKSIKASIDAGI AYRIM MORFOLOGIK
FARQLAR XUSUSIDA

Xushboqova Xurshida Qo'ldosh qizi

Annotatsiya: *Ushbu tezisda til leksikasidagi morfologik birliklarning o'ziga xos jihatlari haqida ma'lumot berilib, turkiy tillar leksikonidagi umumiy hamda xususiy morfologik xususiyatlar o'zbek va turk tillari misolida ochib berilgan. Ikki qardosh til leksikasidagi morfologik o'xshashliklar va ayni damda bitta til oilasiga mansub bo'lishiga qaramay, ayrim farqli xususiyatlari bir qancha misollar yordamida qiyosiy tahlilga tortilgan.*

Kalit so'zlar: *turkiy til, qiyoslash, qardosh til, morfologik sath, morfologik birlik, leksika, asos va qo'shimchalar, so'z turkumlari, morfema, morfologik tamoyil, fonetik tamoyil.*

O'zbek va turk tili ko'p tomonlama, jumladan, morfologik jihatdan bir-biriga o'xshash til hisoblanishiga qaramasdan ushbu ikki til leksikasida bir qancha morfologik farqliliklar ham mavjud. Turk tilshunosligida so'z turkumlari morfologiya bilan sinonim bo'lgan bir atama sifatida qaraladi, chunki ushbu tilshunoslik bo'limi shakllar tizimi, morfologik kategoriyalar, so'zlarning grammatik turkumlarga bo'linishi, so'z shaklining yasalish yo'llari va vositalarini o'rganuvchi morfologiya bilan vazifadosh hisoblanadi. Morfologiya "so'z turkumlari"dan ancha keng ma'nodagi grammatik tushuncha bo'lib, unda so'zning yasalishi, uning o'zagi, negizi va oladigan qo'shimchalariga doir qator mavzular ko'rib chiqiladi.

So'z yasovchi qo'shimchalar yangi leksik ma'noli so'z hosil qiladigan qo'shimchalardir. Masalan, *ishla, ishchi, ishchan, ishli, ishsiz* kabi so'zlarda *ish* o'zagidan *-la, -chi, -chan, -li, -siz* so'z yasovchi qo'shimchalari yordamida *ot, sifat, fe'l* turkumlariga oid yangi so'zlar yasalgan. Shakl yasovchi qo'shimchalar yangi so'z yasamaydigan, so'zlarning grammatik formalarini shakllantiradigan va turli grammatik ma'nolarni anglatadigan qo'shimchalardir. Masalan, *talabalarimizning* so'zida *-lar, -imiz, -ning* qo'shimchalari, *kelmading* so'zida *-ma, -di, -ng* qo'shimchalari qatnashgan bo'lib, ulardagi *-lar* ko'plik ma'nosini, *-imiz* I shaxs ko'plik ma'nosini, *-ning* qaratqich kelishigi ma'nosini, *-ma* fe'lning inkor ma'nosini, *-di* fe'lning o'tgan zamon ma'nosini, *-ng* fe'lning shaxs-son (II shaxs) ma'nosini ifodalaydi.

O'zbek tilida qo'shimchalar, asosan, so'z oxirida qo'shilishiga qaramasdan ayrim so'z yasovchi old qo'shimchalarning faol qo'llanilish holatlari ham kuzatiladi. Masalan, otdan sifat yasovchi ushbu qo'shimchalarni misol tariqasida keltirishimiz mumkin: *no+o'rin, be+farq, ba+obro', ser+daromad, ba+havo*. Turk tilida esa bunday holatlar uchramaydi. Boshqa tillarda, xususan, o'zbek tilida kam bo'lsa-da, kuzatiladigan old qo'shimchalar ushbu tilda mavjud emas. Garchi *ap-açık, bús-bütün, çepe-çevre, düm-düz, tam-takır* kabi ayrim so'zlarda old qo'shimcha tasavvurini beruvchi birliklar mavjud. Lekin bular old

qo'shimcha emas, balki tegishli so'zlarning ma'nosini kuchaytirish uchun keltirilgan tovush birikmalaridir.

Otlar bir qancha tillarda bo'lgani kabi turk tilida ham so'z turkumlari orasida eng yirigi hisoblanadi. Turk tilida so'z yasaliş xususiyati eng ko'p otlarga xosdir. Buni fe'l+ot, ot+fe'l shaklidagi so'z yasalişlarida ham yaqqol kuzatish mumkin: tamir+ci (*usta*), ecza+cı (*dorixonachi*), düşün+ce (*tushuncha*), kaç+ak (*qochoq*), böl+ge (*hudud*), sil+gi (*o'chirg'ich*), bas+kın (*bosqin*) kabi.

Ma'lumki, o'zbek morfologiyasida so'z turkumlari 3 ga bo'linadi: *mustaqil so'zlar*, *yordamchi so'zlar* va *alohida olingan so'zlar*. Shu o'rinda, mustaqil so'zlar o'zbek tilshunosligida 6 qismga bo'linadi: *ot*, *sifat*, *son*, *olmosh*, *ravish* va *fe'l*. Turk tilshunosligida esa so'zlar ma'no va vazifasiga ko'ra, asosan, uch guruhga bo'linadi: *ismlar*, *fe'llar* va *yordamchi so'zlar*. Shu o'rinda, ismlarning o'zi ham to'rt kichik guruhni o'z ichiga oladi: *ot* (*isim*), *sifat* (*sifat*), *olmosh* (*zamir*), *ravish* (*zarf*). Bu uch yirik turkumdan otlar va fe'llar ma'no anglatuvchi so'z turkumi hisoblanadi. O'zbek morfologiyasida so'zlar umumiy yoki farqli belgilari umumlashtirilgan holda turkumlarga ajratib o'rganiladi. So'z leksikologiyada leksik birlik sifatida, morfologiyada esa grammatik birlik sifatida o'rganiladi. So'zning borliqdagi narsa, belgi harakat va voqea-hodisalar haqidagi tushunchalarni ifodalashi uning leksik ma'nosi hisoblanadi. Leksik ma'no so'zning lug'aviy (asos, o'zak, negiz) qismi orqali anglashiladi. So'zning biror turkumga mansubligini ko'rsatuvchi umumiy kategorial ma'no va so'zning ma'lum bir grammatik shaklini ifodalaydigan ma'no grammatik ma'no deyiladi²⁰.

Turk tilining morfologiyasiga kelsak, u o'zbek tili singari *agglyutinativ til*, ya'ni so'z oxiriga qo'shimcha qo'shish yo'li bilan so'z yasaluvchi til bo'lganligi sababli so'z yasaliş va uning o'zgarishida o'zak, negiz, qo'shimcha va ularning birlashishi boshqa tillardan ko'ra ancha farqli hamda o'ziga xosdir. Turk tilida so'z o'zagining o'zgarmasligi ushbu tilning muhim morfologik xususiyatidir. O'zakning o'zgarmasligi natijasida so'z yuz yillar o'tsa-da, o'z ma'nosini saqlab qoladi. Buni besh-olti asr oldin turkiy tilda yozilgan asarning hozirgi vaqtda ham qiyinchiliksiz o'qib, tushunilishi mumkinligida ko'rish mumkin.

Bundan tashqari turk tilida so'z turkumlari orasida bog'liqlik, sezuvchanlik mavjud bo'lib, so'zning qaysi so'z turkumiga mansub ekanligini faqat gap ichida egallab turgan o'rniga ko'ra aniqlash mumkin. O'zbek tilida ham ayrim turli so'z turkumlariga oid bo'lgan shakldosh so'zlar mavjud bo'lib, ular gapdagi vazifasiga ko'ra qaysi so'z turkumiga tegishli ekanligi aniqlanadi. Lekin ushbu holatning turk tili morfologiyasida ko'p kuzatilishi o'zbek morfologiyasi va turk morfologiyasi o'rtasidagi farqlarga bir misol bo'la oladi. Turk tilida bir so'z bir nechta so'z turkumiga mansub bo'la olishini quyidagi misollarda ko'rishimiz mumkin. Tilda sifat deb hisoblangan *iyi* (yaxshi), *kötü* (yomon), *güzel* (go'zal, chiroyli, ajoyib), *çirkin* (xunuk, chirkin), *büyük* (katta, buyuk), *küçük* (kichik) so'zlari nutqda bajaradigan vazifasiga ko'ra *ot*, *ravish*, *undov* so'z bo'lishi ham mumkin. Gap ichida bir

²⁰ Hozirgi o'zbek adabiy tili// Namangan. –T., 2022. – B.15.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

otdan oldin kelmagan va uning belgisini bildirmagan soʻzni sifat deb atab boʻlmaydi. Masalan, *iyi* soʻzining sifat boʻlishi uchun uning *iyi gun* (yaxshi kun) koʻrinishida birikma ichida bir otning belgisini bildirib, uni aniqlab kelishi kerak boʻladi. Masalan, turkcha *güzel* (goʻzal) soʻzining qaysi soʻz turkumiga mansubligini aniqlash uchun uni birikma yoki gap ichida koʻrib chiqish kerak: *dün ziyafette bir güzelle tanıştım* – (Kecha ziyofatda bir goʻzal (qiz, ayol) bilan tanishdim). *O geçmişte güzel günleri yaşamış* (*güzel* – sifat) – (U ilgari goʻzal (yaxshi, baxtli) kunlarni boshidan kechirgan). *Ayşe Rusça’yı güzel konuşuyor* (*güzel* – ravish) – (Oysha ruschada yaxshi gapiradi).

Oʻzbek va turk tillari morfologik nutqayi nazardan bir-biriga oʻxshashiga qaramasdan ikki qardosh til leksikasida oʻziga xos farqli jihatlarni kuzatishimiz mumkin. Bu esa, eng avvalo, grammatik shakl, yaʼni qoʻshimchalarda namoyon boʻladi. Negaki turk tili unililar uygʻunlashuvi xususiyatiga ega boʻlganligi bois soʻzga qoʻshilayotgan har bir qoʻshimcha oʻzak-negizning tabiatiga bogʻliq holda fonetik variantlardan tashkil topadi. Har bir grammatik shaklning asosan toʻrt xil (*ım, -im, -um, -üm*), baʼzan ikki xil (*-lar, -ler*) koʻrinishi mavjud boʻlgan holda turk tili oʻzbek tilidan farq qiladi. Oʻzbek tilida esa bu qonuniyat deyarli uchramaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hojiyev A. Oʻzbek tili morfologiyasi, morfemikasi va soʻz yasalishining nazariy masalalari. Fan. 2010. – b 180.
2. Hozirgi oʻzbek adabiy tili// Namangan. –T., 2022. – B.15.
3. Sapayev Q. Hozirgi oʻzbek tili // – T., 2009.
4. Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. – Тошкент: Фан, 2009, – 256 б.
5. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri // Turk Dil Kurumu yayınları. Ankara. – T., 2009. – 395 b.
6. Бердак Юсуф. Туркча-ўзбекча, ўзбекча-туркча “алдоқчи” сўзлар луғати. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993. – 415 б.